

kabátek s hedvábnou kravatou. Pořídili mu také nové botky, ve kterých se mu trochu nejistě vyšlapovalo, tím spíše, že mu tlusté pánské sukno bránilo udržet nožky jaksepatří pohromadě.¹⁰²

Podle oblečení mohl zkrátka každý poznat, jak si rodiče dítěte hledí a k jaké sociální vrstvě rodina patří. S jedinou výjimkou, týkající se dětí z venkova a malých měst. Hledíme-li na skupinové fotografie žáčků, od konce století pravidelně pořizované na konci školního roku, zaujme nás množství neobutých nohou. Kategorie „bosáčků“ neměla sociální určení: od jara chodily bosa ty děti, kterým se tento způsob existence zdál pohodlnější. Nejenže šetřily podrážky, bez bot se jim i lépe běhalo.¹⁰³ Tento postoj však nebyl sdílen všeobecně: „Nemohla jsem pochopit, když jsem viděla na jaře nedočkavost všech dětí, jen aby už mohly běhat bosa. Došla jsem se styděla, byla jsem snad jediné dítě v městě. Každé jaro jsem to zkusila, ale tolik mne to píchalo, bála jsem se každého kroku, do čeho šlápnu, zkrátka tak odporné mi to bylo, že zůstalo vždy jen při nezdařeném pokusu.“¹⁰⁴

Mezi dětstvím a dospělostí

Připomeňme si, jak vnímali hranici dětství lidé 19. století: ve srovnání s obdobím středověku či raného novověku, kdy byla etapa dospívání chápána výhradně jako proces fyzického dozrávání provázený procitnutím sexuálního pudu,¹ ji nejstarší česká encyklopedie posouvá na čtrnáct šestnáct let u dívek a na šestnáct osmnáct u chlapců. Vychovatelé navazující na osvicenskou pedagogiku si uvědomovali i psychické změny, které přechodnou etapu mezi dětstvím a dospělostí provázely. Navíc lidský věk přestal být pouhým konstruktem, daným tělesnou zralostí (či nezralostí), a stal se takřka exaktní daností. Od osvicenských reforem bylo vedení matrik narození, sňatků a úmrtí povinné, také třídní výkazy a školní matriky obsahovaly datum narození dítěte – zkrátka člověk jen trochu gramotný přesně věděl, kolik let mu je i jak staré jsou jeho děti. Mezi rodinnými svátky získala během 19. století pevné místo oslava narozenin. S vertikálním i horizontálním rozšířením vzdělanosti se změnila i podoba přechodového rituálu mezi dětstvím a dospělostí, který se, ve větší či menší míře, začal týkat všech vrstev společnosti. Po jeho završení patřil už mladý člověk neodvolatelně do světa dospělých. Slovo „puberta“ se však objevuje relativně pozdě, ještě v *Ottově slovníku naučném* nás heslo „pubertas“ odkazuje k heslu „dospělost“.²

Vychovatelé a lékaři poukazovali na změny somatické, provázené neobratností v pohybech a projevech (výkyvy v pohybové koordinaci dorůstajícího dítěte daly vzniknout pojmem „klacek“ v případě chlapců a „žabka, žabec“ v případě dívek),³ současně upozorňovali na střídání nálad, rozpačitost, ostych i první milostná vzplanutí, na náklonnost k záhadám, romantismu, na sklon k riskantním kouskům. Dospívající dítě si hraje *na velkého*: pokud je to možné, dívky zkouší matčiny boty s podpatky, líčidla

a parfěmy (dnes tyto pokusy nastupují už v předškolním věku!), středoškoláci se rádi zamichají mezi vysokoškoláky, učňové mezi tovaryše. „Vizte, s jakou chutí dospívající švicko si zapálí doutník, cigaretu atp.“ píše pedagog František Čáda, „jak nafukuje tváře, protahuje tělo – domnívají se tím býti již ‚velkým‘.“⁴ Cigareta či doutník byly vnímány jako atribut dospělého věku, kouřili mladíci ve městech i na venkově,⁵ občas si zapálily dokonce dívky.

Přesto můžeme říct, že dospívání našich předků, nepochybně stejně významné a psychicky náročné jako dospívání generace současné, bylo méně zohledňováno a hýčkáno. Mělo se za to, že nežádoucí projevy v chování a jednání je třeba potlačovat, v lepším případě jim předcházet, nikoli promíjet či s nimi dokonce předem počítat a přizpůsobovat se jim. Dítě se rychleji začleňovalo do světa dospělých, v kratším čase ve srovnání se současností nabývalo znalostí a dovedností potřebných pro budoucí kariéru, očekával se od něj nezanedbatelný díl odpovědnosti. Jak si poradí s vlastním tělem, které ho zrazovalo prudkým vývojem, nebývalými a většinou nepřijemnými změnami, byla spíše jeho věc. S citlivějším přístupem přichází až pedagogika a pediatrie začátku 20. století.⁶ Tehdy se *panně* či *jinochovi* dostalo, alespoň v některých rodinách, základního poučení, občas možná i pozornosti a pochopení.

Jinošství a panenství

Prvním krokem ke specifickému vztahu prostředí a vychovatele k dospívajícímu bylo určení, uchopení a pojmenování životního období, v němž dítě přestává být dítětem, a není ještě dospělým. Ještě na prahu druhé poloviny 19. století se období od šestnácti do čtyřicetiletí let u chlapců a od čtrnácti do dvaceti u děvčat označovalo jako „věk panický“.⁷ Osmý díl *Ottova slovníku naučného* z roku 1894 zná pojem „jinošství“. Určuje je jako „období ve vývoji mladého člověka od počínající puberty asi do 19.–22. roku“, ale upozorňuje, že názor na uvedené hraniční hodnoty není rozhodně jednotný. Autor hesla vysvětluje fyzické zrání

chlapce, všímá si vývoje druhotných pohlavních znaků, zaznamenává psychické změny, kdy „dorostenci si všímají svého vnitřního života, soustředí svůj zájem na sebe sama“, stávají se sobeckými, nepokojnými, podléhají vlivu „probouzejícího se pohlavního pudu, jenž je počne znepokojovali“. Najdeme zde upozornění na střídání nálad, „snivosti s bujnou nevázaností, šlechtných hnutí se sklony k odbojnosti a ničitelství, bravury s bolestíinstvím“, na „revoluční rys mládí, rys herostratský (dojiti slávy třeba i zločinným nebo hloupým kouskem), rys reformátorský (mládí chce všecko zlepšiti), touhu vše věděti a všemu rozuměti“. Heslo končí jistě oprávněným povzdechem, že „pedagogicky je doba jinošství nejtěžším obdobím pro výchovu“.⁸

Pedagogika počátku 20. století nabádala rodiče, aby tyto projevy přijímali s určitou rezervou, a „pokud se tyto zjevy vyskytují u normálního dítěte v onom právě období, netřeba rozumnému otci [sic!] je bráti nijak tragicky; stačí obyčejné pedagogické prostředky, a zejména pokud možno projevů této ‚bujnosti‘ mladické nedbatí – nevidět, neslyšet, tj. nevěnovat jim nezasloužené pozornosti. Přejdou léta onoho období a dostaví se tím hlubší reakce v mužném věku u téhož dítěte, dostaví se tím procitěnější láska a vroucí úcta k otci, matce a starším vůbec!“⁹ Chlapecká puberta si tedy zjednala respekt, snad i proto, že mužské zrání mělo své jasné časové vymezení: dospívající chlapec pokračoval ve vzdělávání už se zaměřením na budoucí pracovní zařazení či společenské postavení. Platí to pro všechny sociální vrstvy, od synů panovnických až po syny dolních vrstev, přičemž přípravou na profesi mohli být pobyt na evropských dvorech či univerzitách, další studium i relativně rychlé nabytí odborných znalostí a manuálních dovedností pod dohledem profesně zkušeného dospělého. Chudí chlapci už v době dospívání pracovali za výdělek. Puberta jim přinášela jistá práva: dát si pivo, občas i kořalku v hostinci, legálně vykourit cigárko.... Veřejné mínění bylo vcelku tolerantní k prvním sexuálním zkušenostem chlapců, třebaže mravokárci lamentovali nad zkažeností mládeže: „Jakmile mládež vyjde ze školy, vpravuje se rychle ve způsob života starších, kouří, pije, hraje v karty, bije se a miluje. Zvlášť to poslední. Ze 84 na-

rozených dětí v r. 1897 bylo 16 nemanželských. [...] Klesá se povolvně do mravní hlubiny.¹⁰

V případě dívčího dospívání tomu bylo jinak. Panenství definuje *Ottův slovník naučný* jen jako „tělesný stav, v němž nachází se pohlavně dospělé děvče, dokud tělesně neobcovalo“,¹¹ psychologické problémy dospívající dívky nechává autor hesla bez povšimnutí. Ostatně u dívky by nikdo netoleroval „bujnou nevázanost“, „odbojnost“, či dokonce „ničitelství“, neboť to bylo v příkrém rozporu s feminním gendrovým konstruktem, s představou o ženské pasivitě a poddajnosti. Jen starší školačka z dobře situované rodiny si tu a tam mohla drobné výtržnosti dovolit – beze svědků, tudíž bez žalobců. Na prahu svého dospívání tajně kouřila budoucí malířka Zdenka Braunerová,¹² koncem devadesátých let si občas zapálila budoucí herečka Eva Vrchlická, tehdy školačka: „Za krejcar jsou dvě ramky a ty vykouríme u Vetterů na schodech,“ otci se přiznala, matce ne.¹³ O případných následcích nemáme informace ani v jednom případě, ba netroufáme si odhadnout, do jaké míry byl tento zvyk mezi dívkami rozšířený.

Dívčí dospívání bylo toliko fyzickou záležitostí, přípravou na „svaté“ poslání ženy. Nikdo nepopíral, že náročnou, bolestivou, oslabující do té míry, že skutečnost pravidelných měsíčních nevolností byla na konci 19. století zcela vážně uváděna jako argument proti vysokoškolskému vzdělání žen.¹⁴ Také lékařská literatura popisovala jen fyzická úskalí dívčího dospívání, radila vhodné oblečení, hygienu, vhodnou četbu, varovala před špatnou společností.¹⁵ Pedagogické spisy věnovaly problémům dívek méně pozornosti, chápaly je jako méně nebezpečné, méně obtížné. Dívkám určená výchovná literatura sledovala toliko utváření nezbytných dovedností a morálních vlastností, pro autory bylo dospívání obdobím přípravy dobré hospodyně, nikoli obdobím, kdy mladá bytost zápolí sama se sebou. Platí to ještě pro původní české práce vycházející v sedmdesátých letech 19. století. Změna nastala až na přelomu století, především díky překladové literatuře. Skutečnost, že věk, kdy „u dívek téměř všechno vyučování přestává, ale společnost a taneční síň pro ně

ještě jest uzavřena, jest v životě dívek dobou nejnejpříjemnější“,¹⁶ je postupně brána vážně.

Symptomů končícího dětství a začínající puberty bylo několik, občas nabývaly podoby rituálu: ukončení školní docházky nebo každodenního domácího vyučování, změna oblečení, konec, případně zákaz, dětských her (což platilo především pro dívky), „Jagdbuch“, lovecká knížka, k čtrnáctým patnáctým narozeninám šlechtického chlapce.¹⁷ Nepsaným, nicméně rozšířeným pravidlem v prostředí horních a většinou i středních vrstev bývalo založení deníku; sešit s pevnými deskami dostávalo dítě k dvanáctým nebo třináctým narozeninám, někdo z rodičů, případně vychovatelů kontroloval, zda a jak se jeho stránky plní.¹⁸ Z editovaných deníků adolescentů je zřejmě nejproslulejší deník Anny Frankové pro 20. století, ruské malířky Marie Baškirceové pro 19. století. Začala psát v patnácti letech a roku 1887, krátce po její smrti, vyšel deník v Paříži knižně a vzbudil senzaci; bez vlivu nezůstal ani v českých zemích.¹⁹ V našem prostředí deníky děti a mladistvých teprve objevujeme. Že bychom našli obdobu zřejmě nejstaršího a nejrozsáhlejšího deníku, a to mladého Holanďana Otto van Ecka, začínajícího rokem 1791, v němž od svých deseti do sedmnácti let popsal patnáct set stran,²⁰ je málo pravděpodobné.

Dochované deníky odrážejí symbiózu snění a reality, pubertální zmatky, přátelství „až za hrob“, první lásky, radosti i – trápení: „Ty deníku, kdybys uměl mluvit, řekl bys: ‚Ty nemáš na světě pro nic simpatii[!]!‘ Ó mám pro mnoho simpatii[!], mám, ale pro věci nedostižné. Nešťastný jest člověk bez ideálu, praví Jean Paul, a já mám tolik ideálů (a samých nedostižných), a předce nejsem šťastna. Nyní sedím sama v pokoji. Jest tu tak ticho, jen hodiny klapají. Noc jest temná, bez pochyby bude zítra ne příliš pěkné počasí, přála bych si pěkné, neboť chci jít na fialky zítra a takový lov bych měla nerada deštěm nebo špatným počasím pokažený.“²¹ Tak vypadaly první slovesné projevy Růženy Čáповé, budoucí spisovatelky Svobodové.

Zhruba se začátkem puberty vstupovalo katolické dítě (a těch byla v českých zemích většina) do zpovědního věku. První zpo-

věd' - přechodový rituál - měla slavnostní ráz. Dvanáctileté dítě, mající už „zdravý rozum“ a znající, „čemu se ve škole neučiti možno“,²² si závažnosti změny bylo vědomo a připravovalo se na ni. Nejen předchozími duchovními cvičeními, úpravou zevnějšku, ale i psychicky. Předvečer první zpovědi proběhl jistě ve znamení nervozity a radostného očekávání. Nahlédněme do deníku dvanáctileté Boženy Heritesové, dcery vodňanského spisovatele a lékárníka, přítele Julia Zeyera: „27. listopadu [1895] úterý. Byla jsem zkoušená ze zeměpisu na známky a byla jsem pochválená. S [!] předešli [!] úlohy slohové dostala jsem 1- šli jsme na němčinu a odprosili jsme pana učitele a on řekl, že nemáme zač odpuštět. Po večeři jsem se učila *hříchy* [podtrhla ML], potom jsem šla spát. 28. listopadu středa. Ráno jsem se vzbudila v pět hodin, neb jsem myslela, že je již 6 hodin a půjdu k přijímání k zpovědi, ale ještě nebylo, tak jsem ležela, v pět hodin mně [!] maminka zbudila. Odprosila jsem tatínka a maminku Marjánka mně [!] doprovodila do kostela. Byla velká zima.“²³ Neklid, trému i těšení budilo také biřmování, případně konfirmace v evangelických církvích. Patnáctiletá Růžena Čápová se k biřmování stavěla jak sepatří odpovědně: „10. května 83. Již mám hnedle biřmování, ale strach - ten se dostavil dříve než biřmování. Já si myslím, když se mnou nepůjde maminka. To jsem dětina, ne? *Já bych chtěla do smrti, aby se mnou maminka chodila* [podtrhla ML]. Zítra bych ráda dělala nějaký výlet v 5 hodin. Za kmotru mne [!] přijde p. Staňkova a dám se biřmovat Berta Jiřina. Ach to krásné jméno Jiřina! Já bych si přála, aby mne [!] tak říkali doma! [...] 17. května. Dnes mám mnoho velmi mnoho psát. Předevčirem jsem byla u sv. biřmování. Kmotrou mne [!] byla pí Staňková. Biřmovaná jsem Berta (Jiřina, ale neřekl to). Pan arcibiskup uděloval.“²⁴

V židovském prostředí se chlapec stával dospělým, *bar micva, synem povinnosti*, ve třinácti letech. V průběhu slavnosti, jež proběhla o prvním šabatu po třináctých narozeninách, pronesl oslavenec při bohoslužbě v synagoze proslov na téma z Tóry. Od rodičů dostal nový oblek, od příbuzných a známých různé dárky. Dárky dostávala i židovská dívka, jež byla prohlášena dospělou, *bat micva, dcerou povinnosti*, ve stáří dvanácti let a jednoho dne.

Slavnost měla podobu zasvěcení do technik údržby rituálně bezchybné domácnosti, do tradičních předpisů týkajících se menstruační čistoty. Seznámila se rovněž s některými posvátnými texty. Oslava konaná při této příležitosti neměla tak dlouhou tradici jako *bar micva*. Její součástí byla malá hostina za účasti rodinných příslušníků a přátel, z větší části žen, během níž pronesla dívka před publikem krátký projev o vybraném náboženském tématu.

Vstupem do zpovědního věku byl dosavadní dohled rodičů a školy nad životem dítěte rozšířen o dohled církve, bdělejší, než tomu bylo až dosud. A ta bude dozírat i na počátky jeho erotického života.

Příprava na profesi

Víme, že až na práh druhé poloviny 19. století patřilo vzdělání, jež se uskutečňovalo mimo domácnost a navazovalo na elementární školu, jen do chlapeckého světa. Chlapec měl právo přípravy na profesi či na odpovídající společenské zařazení. I pro něj byl výběr možností omezen, především sociálním původem. Dolní venkovské vrstvy na tom byly nejhůře. Prostředkem sociálního vzestupu mohla být kvalifikace řemeslníka, ale umístění syna do učení obnášelo určitý počáteční vklad (výjimku tvořily případy, kdy si mistr vzal učné na plné zabezpečení; vysvědčení chudoby pak mohlo chlapce osvobodit od poplatků příslušnému živnostenskému společenstvu - jedině tak mohli kvalifikaci získat i úplní sirotci či nalezcenci); na venkově byl navíc výběr řemesla nevelký. O něco lépe na tom byly dolní vrstvy v městech, kde šla na řemeslo většina chlapců; kariéra řemeslníka však nebyla obecně považována za příliš prestižní.²⁵ Výhrůžka „Jestli se nebudeš učit, půjdeš na řemeslo“ vstoupila ostatně do dějin. Nebylo přitom řemeslo jako řemeslo. Obory měly svou hierarchii, takže vedle vážených profesí (zlatník, hodinář, některé strojírenské obory) existovala řemesla sice výnosná, ale namáhavá (řezník, teprve v 19. století zcela zbavený marginalizujícího příděchu, či